

УДК 94 (477)

Микола Литвин

“ЧУДО” ПІД ВАРШАВОЮ ЧИ ЗАМОСТЯМ?

У статті проаналізовано польсько-українське військове співробітництво у травні–вересні 1920 р., зокрема в ході антибільшовицьких боїв Армії УНР і польського війська на західних землях України.

Ключові слова: Західна Україна, польсько-українське військове співробітництво, Червона армія, Армія УНР.

На Дону и в Замостье
Тлеют белые кости,
А над ними шумят ветерки.

Помнят псы-отаманы,
Помнят польские паны
Конармейские наши клинки...

Ця відома в міжвоєнні роки в Радянському Союзі пісня часто звучала по радіо у виконанні козачих ансамблів і аматорських хорів. Мало хто знав тоді про далеке Замостя і правду про те, як опинилися донські рубаки у Польщі, та чиї ж там кістки тліють на західноукраїнських землях.

Поразка Української галицької армії і Холмсько-Волинської групи Армії Української Народної Республіки (УНР) у травні–липні 1919 р. спричинила, як це не парадоксально, союзні домовленості між вчорашніми супротивниками і навіть серпневий польсько-український похід на Київ [1, с. 311–386; 2, с. 189–199]. Власне інтереси боротьби проти спільного ворога – більшовицької Росії – змусили провід УНР і II Речі Посполитої шукати шляхи до порозуміння. Тож ще навесні 1919 р. наддніпрянські військові делегації полковника Б. Курдиновського, генерала С. Дельвіга, згодом полковника П. Ліпка започаткували переговори з військовим командуванням Польщі щодо визнання незалежності УНР та надання військової допомоги у боротьбі з Червоною армією [3, с. 164]. Крім того, голова Директорії, Головний Отаман Симон Петлюра налагодив особисті контакти з соціалістом Юзефом Пілсудським, партійне оточення якого декларувало необхідність морально-політичної і військової підтримки УНР [4, с. 46–48]. Перший Зимовий похід 3,5 тисяч українських козаків під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка на Правобережжя став “вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами” [5, с. 169–184], засвідчив нагальну необхідність блокування держав-сусідів проти більшовицької експансії в Центрально-Східну Європу.

Наприкінці квітня 1920 р., якраз у час “зимового” рейдування козаків, у Варшаві було підписано політичний договір і військову конвенцію між урядами УНР та Польщі. Польська держава визнала Директорію на чолі з С. Петлюрою верховною владою незалежної Української Народної Республіки та декларувала готовність надати наддніпрянцям військову допомогу (її військо нараховувало близько 130 тис. вояків) [6, с. 585; 7, с. 25–38; 8, с. 9–24]. “Тепер українська армія буде битися не одна, – звертався до співвітчизників Петлюра, – а разом з армією дружньої нам Республіки Польської... Польські війська прийдуть разом з українськими на терен український, як союзники проти одного ворога, а по закінченні боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно відведені в межі своєї Республіки” [9, с. 198]. Втім, останні слова виявилися пропагандистським демаршем. Справжня ціна Варшавських угод була для України надто дорогою: до II Речі Посполитої відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя та сім повітів Волині. Задоволені цими територіальними надбаннями, зазначає київський історик О. Реєнт, “поляки не виявили бажання вести активні

бойові дії проти більшовицької армії” [10, с. 189]. Київський похід об’єднаної польсько-української армії закінчився невдачею, і вже у червні радянські війська відкинули її за Збруч.

12 липня 1920 р., коли Червона армія розгорнула загальний наступ по всьому польському фронті, командувач Південно-Західним фронтом Олександр Єгоров (донедавна – полковник Генерального штабу Російської армії, пізніше – маршал, розстріляний 1939 р. в період сталінських репресій) і член Реввійськради фронту Йосиф Сталін підписали наказ, згідно з яким військам поставлено завдання до 24 липня досягти наступних рубежів: 14-та армія (М. Молкочанова) – Рава-Руська–Львів, 12-та (Г. Восканова) – Ковель і 1-ша Кінна армія (С. Будьонного) – Холм–Красностав–Замостя [11]. Але ці амбітні завдання не були виконані внаслідок завзятого опору польських військ Південного фронту генерала Вацлава Івашкевича, у складі якого билася на правому крилі Армія УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка та 3-я армія генерала Зигмунда Зелінського.

Відтак 24 липня О. Єгоров надіслав у війська директиву, відповідно до якої 1-ша Кінна армія мусила наступати в напрямку Рава-Руська–Львів з виходом на ріку Сян [11]. З ініціативи Сталіна цей наступ поступово скеровувався винятково на Львів. Коли ж, зайнявши Броди, армія Будьонного стрімко просувалася до галицької столиці, 12 серпня штаб фронту отримав наказ із Москви: передати 1-шу Кінну армію до Західного фронту Михайла Тухачевського та скерувати її на Замостя–Люблін–Варшаву [12, с. 361]. Однак командування фронту та армії зігнорували це розпорядження і кинули червону кінноту на Львів, де вона зав’язла у безплідних боях. Лише через два тижні, 26 серпня, змирившись із поразкою під Львовом, Будьонний повів армію на Замостя. Але було запізно. Радянський військовий історик Микола Какурін писав: “Якщо б 1-шу Кінну армію перекинули на Люблін до 14 серпня, ситуацію можна було б змінити” [13]. За таких обставин і відбулася зустріч у Замості 1-ї Кінної армії з українською 6-ю Січовою стрілецькою дивізією.

Згідно з українсько-польською військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р. Польща зобов’язалася надати допомогу УНР у формуванні трьох стрілецьких дивізій. Ще 6 січня колишнього начальника штабу корпусу Січових стрільців, полковника Генерального штабу Марка Безручка викликали до Варшави. За наказом Головного Отамана Симона Петлюри він приступив до формування в таборі Ланцут, де перебували інтерновані частини Армії УНР, стрілецької дивізії, до якої влилося чимало галицьких старшин і стрільців з колишнього корпусу полковника Є. Коновальця. Згодом дивізії присвоєно найменування 6-та Січова. На початку березня її перекинули до Бреста, де були кращі побутові умови. У квітні формування цієї військової частини закінчилося [14, с. 116–117].

Командиром дивізії призначено полковника Марка Безручка – досвідченого військовика, уродженця Таврії, який військову освіту здобув у Одеському піхотному юнкерському училищі та Николаївській академії Генерального штабу; в роки Першої світової війни займав посаду начальника штабу корпусу, з утворенням УНР воював у лавах українського війська [14, с. 157–158]. Подібну біографію мав уродженець Одеси, начальник штабу дивізії полковник Всеволод Змієнко, який теж закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, академію Генштабу, перейшов фронти Першої світової війни, а від заснування Армії УНР – служив у її складі [15, с. 462]. Сформована дивізія мала дві стрілецькі бригади (16 і 17-ту), по два стрілецькі полки в кожній, кінний полк і гарматну бригаду, а також технічний курінь, офіцерську, телеграфну, залізничну, окремі сотні, обоз. Частинами командували старшини, які пройшли школу світової війни та національно-визвольних змагань. Таким був командир 16-ї бригади полковник Роман Сушко, колишній старшина Легіону Українських січових стрільців у роки Першої світової війни, згодом у визвольних змаганнях 1918–1919 рр. – командир полку, дивізії в корпусі Січових стрільців [16, с. 157; 17, с. 235–247].

Зауважимо, що у квітні 1920 р. формування дивізії офіційно завершилося, її чисельність не відповідала штатному розкладу. За підрахунками польського історика Тадеуша Ольшанського, у бойовому строю дивізії було близько 1800 багнетів, а артилерія налічувала всього дві гарматні батареї (8 гармат) [18]. Головний Отаман Симон Петлюра любив дивізію

М. Безручка – спадкоємця славного корпусу Січових стрільців, відвідував її перед відправленням на фронт й у виступі закликав бійців примножити бойові традиції січовиків у боях за визволення Батьківщини від більшовиків.

З 25 квітня 1920 р. дивізія у складі 2-ї польської армії генерала Болеслава Рої брала участі в наступі на Київ, завзято билася під Житомиром, першою вступила в столицю України. Під час відступу й оборонних боїв її частини відзначилися на р. Стир і, особливо, біля м. Перга (26 червня – 4 липня), де в запеклих сутичках завдали нищівної поразки 2-й бригаді 25-ї Чапаєвської дивізії червоних. Лише за наказом командування Безручко залишив позиції і почав відводити свої частини на Грубешів–Замостя [19].

У середині серпня 6-та дивізія після важких боїв і серйозних втрат знаходилася у резерві 3-ї польської армії генерала Зигмунда Зелінського. Згідно з рішенням Головного Отамана планувалося перекинути її на південне крило фронту у склад Армії УНР, яка тримала оборону на Дністрі. Але ситуація змінилася: польське командування довідалося про розпорядження зняти з-під Львова 1-шу Кінну армію і скерувати в напрямку на Сокаль–Замостя–Люблін. Генерал Зелінський наказав полковнику Безручку передислокуватися в Замостя й організувати його оборону до підходу частин 10-ї польської дивізії [20, с. 32].

Коли головні сили дивізії зі штабом прибули 19 серпня в Замостя, то застали там польські підрозділи: два – 4-й і 2-й Люблінський – етапові батальйони, технічну сотню. Як згадував тодішній старшина дивізії Андрій Домарадський, полковник М. Безручко підпорядкував собі всі частини залоги й невдовзі облаштував містечко фортифікаційними спорудами, обніс колючим дротом, зміцнив фортецю – ядро оборони міста. Оскільки 10-та дивізія була вже на підході, М. Безручко приступив до виконання наказу про передислокацію частини. У ті дні вона мала 296 старшин, 2298 козаків, 537 цивільних, 660 коней, 27 скорострільів і 4 гармати. 16-та бригада полковника Р. Сушка відбула до головних сил Армії УНР [19]. Та Безручко поспішив.

26 серпня командування 3-ю польською армією перейняв генерал Владислав Сікорський. Дізнавшись, що 1-ша Кінна армія зосередилася в районі Варяжа–Сокаля, а 24-та стрілецька, так звана Залізна Самарська дивізія, перебуває у Грубешові й готується до удару на Замостя, він наказав: “6-й стрілецькій українській дивізії припинити погрузку і, підпорядкувавши собі всі польські частини в районі Замостя, створити групу та прийняти на себе оборону Замостя. Всі прибулі до Замостя частини 10-ї дивізії підпорядкувати собі” [21, с. 84].

У ті дні чисельність 6-ї дивізії була найменшою за всі часи: бойовий стрій складала 253 старшин і 1673 козаків [19]. До того ж, обидві бригади опинилися поза Замостям й 27 серпня вели бої в районі Молодячі–Грабовець. Тож безпосередньо у місті знаходилися й готувалися до оборони штабу штабна сотня, технічний курінь (близько 400 бійців); етапні (вартові) батальйони поляків налічували 500 вояків. На щастя, 28 серпня до Замостя прибув 31-й полк польської піхоти 10-ї дивізії під командуванням капітана Миколая Болтуця, а з ним дві сотні кінноти, три батареї польової артилерії і два бронепотяги “Месник” і “Смерть”. Відтоді залога Замостя становила 3200 багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат і 3 бронепотяги. Група М. Безручка мала боєприпасів на сім днів бою і харчів – на дев’ять [22, с. 356]. З такою силою оборонців Замостя і зустрілася 1-ша Кінна армія Семена Будьонного. До речі, червона розвідка спрацювала погано: командувачу доповіли, що в Замості знаходяться частини польської 10-ї дивізії піхоти та залишки козачої бригади Яковлева [12, с. 35].

26 серпня 1920 р. командарм Будьонний повідомив Москву, що приступив до виконання директиви командувача Західним фронтом Михайла Тухачевського – перейти в рішучий наступ на Замостя–Люблін. Він розпочався за несприятливої погоди: кілька днів не вщухали зливи. Це спричинило повільне просування Кінармії, яка в ті дні нараховувала 12 тис. шабель, 2 тис. багнетів, близько 400 скорострільів і 70 гармат [19]. Дещо по-іншому оцінював сили червоних А. Домарадський, який подавав відповідно 10 тис. шабель, 2 тис. багнетів, 200 скорострільів і 20 гармат [11]. Їм протистояв польський Південний фронт, який

(29 серпня 1920 р.) нараховував 98 700 солдатів і офіцерів, 34 870 коней, зокрема Армія УНР – 18 700 козаків і старшин, 8360 коней [23, с. 562].

Долаючи сильний опір польських 13-ї піхотної та 1-ї кінної дивізій, ввечері 28 серпня дивізії Кінної армії зайняли: 4-та (Семена Тимошенка) – Ческики, Снятичі, 6-та (Йосипа Апанасенка) – Комаров, Криницю, Гути, 11-та (Федора Морозова) – Семеж, Рахане, і 14-та (Олександра Пархоменка) – Конюхи, Котличі. Штаб С. Будьонного розмістився в Зубовіце [22, с. 355]. Згодом С. Будьонний згадував, як цього дня мешканці Комарова тепло вітали червоних і водночас “наперебій розповідали про страшні злочини, які чинили білогвардійці з бригади есаула Яковлева” [24, с. 593]. Звісно, він мовчав про те, як брутально ввірвалися в Комарів його рубаки із сумнозвісної 6-ї дивізії Апанасенка. Це занотував у щоденнику І. Бабель: “Уночі наші грабували, в синагозі викрали свитки Тори і забрали бархатні мішки для сідел... Червоноармійці, незважаючи на заборону, п’ють” [22, с. 357].

Ситуація на фронті під Замостям склалася так. 29 серпня Кінна армія наступала широким фронтом. 6-та дивізія (3–5 тис. шабель) вринула наблизилася до міста. Однак над її північним крилом, як згадував С. Будьонний, “нависала численна, добре озброєна 2-га дивізія легіонерів та деякі частини 6-ї стрілецької петлюрівської дивізії. У Замості активно оборонялися частини 10-ї польської дивізії піхоти і залишки козачої бригади есаула Яковліва. З півдня і південного сходу наступала група Галлера. Там само знаходилася 9-та бригада 5-ї піхотної дивізії... Словом, ситуація була для нас безрадісною... Але завдання оволодіти Красноставом не відмінялося, і ми прийняли рішення 30 серпня продовжувати наступ” [25, с. 85–86].

У цей час Західний фронт Михайла Тухачевського вже розвалювався. Битва під Варшавою (14–25 серпня) завершилася важкою поразкою Червоної армії, яка відступила майже до Бугу, а відрізані поляками 4-та і 15-та армії та 3-й кінний корпус Гая (загалом 80 тис. бійців) відійшли у Східну Пруссію [12, с. 346–348]. Тож, слушно писали військові історики М. Какурін і В. Маліков, 22 серпня, коли М. Тухачевський віддавав наказ Кінній армії оволодіти Красноставом і наступати на Люблін, “рейд на Замостя був вже безцільний” [12, с. 353]. До речі, колишній полковник Генерального штабу Російської армії Микола Какурін був талановитим штабним офіцером, брав участь у Першій світовій війні. Навесні 1918 р. він зголосився до Армії УНР, служив у Генеральному штабі, згодом був начальником штабу корпусу Галицької армії, воював на польському, більшовицькому, денікінському фронтах, підвищений до генеральського рангу. Коли взимку 1920 р. Галицька армія перейшла на бік червоних, генерала Какуріна покликали на Західний фронт помічником командувача М. Тухачевського. Після радянсько-польської війни талановитий військовик став професором військової історії в академіях, автором низки книг. Але 1930 р. репресований і 1936 р. помер у в’язниці [14, с. 161–162].

Отже, у ніч на 29 серпня Будьонний віддав наказ до вечора оволодіти районом Замостя. З цією метою 6-й та 11-й дивізіям належало атакувати пішим порядком і зайняти місто. Потім передові частини мали перейти залізницю на заході біля станції Завада. Праве крило армії – 4-та і 14-та дивізії отримали завдання охопити Замостя з півночі й активними діями підтримати сусідів [11].

За останні дні до підходу червоних кіннотників полковник Безручко ґрунтовно підготувався до оборони Замостя. Його саперний батальйон облаштував три лінії оборони фортеці. Першу творили окопи, які прикрито 18-кілометровою лінією дротяних загород в один–три ряди. Українським козакам щоденно допомагали 3–5 тисяч добровольців із міста та навколишніх сіл Майдана, Шопинека, Сітанця. Другою лінією оборони служив насип залізниці від казарм фортеці до Завади, третьою – мури середньовічної фортеці, головного вузла оборони. У ніч на 29 серпня М. Безручко стягнув до міста всі свої підрозділи, включаючи польські батальйони. Проте головні сили: стрілецькі бригади, кіннота й артилерія, були вже відрізані. Оборонці зайняли свої ділянки: піхота – в окопах, гарматні батареї – між казармами і містом на вогневих позиціях з круговим сектором обстрілу, резерви – в цегельні та Любельських казармах. Бронепотяги курсували: “Смерть” – між

станціями Замостя і Завади, “Загончик” – залізничними гілками на Грубешів і Любельські казарми, а “Месник” – дорогою Завада–Красностав. Між штабом дивізії і командирами оборонних відтинків, підрозділів залоги встановлено телефонний зв’язок [19]. Спільна боротьба проти військ більшовицької Росії, які вже зайняли майже всю Україну, а тепер рвалися на Варшаву, об’єднала українських і польських вояків. Отже, даремно цієї ночі командир 10-ї дивізії піхоти генерал Л. Желіговський у телефонній розмові з капітаном Болтуцем викликав занепокоєння з приводу наявності в Замості двох командирів. Оскільки М. Безручко був полковником і командиром дивізії, тобто старшим у гарнізоні, військова субординація зобов’язувала всіх інших підпорядкуватися.

Згодом у своїх спогадах капітан усіяко підкреслював, що мав військовиків у декілька разів більше, ніж було в українського полковника, зневажливо ставився до керівника оборони Замостя, а часом і забував про участь українців у зазначених боях [26, s. 203–229]. Однак переважна більшість мемуарів і досліджень польських істориків наголошують на вирішальній ролі Безручка в організації оборони і керівництві бойовими діями залоги Замостя. “29–30 серпня гарнізон в Замості під командуванням М. Безручка (він мав найвище звання серед офіцерів, які там перебували) героїчно боронив місто аж до прибуття польської підмоги”, – зазначав військовий історик Збігнєв Карпусь [20, s. 33]. Керівником оборони Замостя визнав полковника Безручка також М. Прушинський [27, s. 257]. Колишній польський військовий кореспондент А. Седлецький у книзі “Чудо Вісли” писав, що як 1648 р. Ян Замойський боронив Замостя від військ Богдана Хмельницького, так і три тисячі оборонців, серед них української дивізії полковника Безручка, три доби відбивали натиск багатьох переважаючих сил будьоннівців [28, s. 177–178].

27 серпня частини Будьонного форсували Буг, а 29 серпня зайняли Ярославець, Майдан, Лопатин, Мокре, Заваду, Волицю і блокували Замостя. Спроби бронепотягів на залізничній лінії Грубешів–Замостя зупинити наступ північної групи Будьонного не вдалися, хоча суттєво загальмували її просування до кінця дня [11; 23, s. 1023–1024]. До відсічі долучилася й артилерія залоги. Червона кіннота отаборилася в районі Грубешова–Сагрині. “Противник, підтягнувши бронепотяги із Грубешова, – писав Будьонний, – буквально засипав наші частини снарядами. Вибухи піднімали землю навіть біля командного пункту” [22, с. 354–355].

Особливо напруженим для обох сторін став наступний день – 30 серпня. Подолавши опір польських і українських частин на флангах, Кінна армія силами 6-ї та 11-ї дивізій нарешті досягла першої лінії оборони Замостя і, завершивши оточення, розпочала атаки з півночі, сходу і півдня. Як згадував безпосередній учасник оборони Замостя) Андрій Домарадський, десь о 16.00 будьоннівці зосередили в с. Сітанець велику групу й невдовзі перейшли в наступ, спершу кіннотою, а, зустрівши щільний вогонь оборонців, – у пішому строю. Дві атаки відбито вогнем скорострільів, а резерви в Сітанці розсіяно артилерією. Близько 21.00 після артилерійської підготовки будьоннівці розгорнули завзяті атаки з району с. Гижа – на південно-західну частину Замостя. Водночас вони відволікали оборонців атаками станції та інших ділянок оборони. Вже в темряві червоні потіснили ударами із Яносиці батальйон 30-го полку і прорвалися до стін міста, але рішучим контрнаступом були відкинуті [19]. Зауважимо, що з незрозумілих мотивів у своїх спогадах капітан Болтуць стверджував, нібито Будьонний не наважився штурмувати місто [26, s. 217, 225].

У телеграмі голові Реввійськради республіки від 30 серпня С. Будьонний доповідав про напружені бої дивізій: 14-ї – проти польського угруповання з Грубешова; 11-ї і Окремої кінної бригади – в районі Лабуні, Комарів; 4-та з труднощами зайняла Завалів, Свидники, Жуків, Мячин. Нарешті, повідомляв він, що 6-та дивізія Апанасенка зайняла Замостя [11]. А втім, у спогадах, написаних у 1960-х роках, маршал Будьонний “згадав”, що зайняти місто не вдалося. Того нещасливого дня, коли він прибув у штаб Апанасенка, начальник дивізії “порадувати нічим не міг. Усі його бригади наступали на Замостя, але безрезультатно” [22, с. 358].

Це підтверджують і щоденникові записи Ісаака Бабеля: “30 серпня 1920 р. Операція на Замостя продовжується. Погода, як і раніше, жажлива, дощ, сльота, дороги непрохідні... Ідемо з Шеко (начальник штабу 6-ї дивізії. – авт.) до 3-ї бригади на станцію Завади... 10 полонених, одного не встигаємо рятувати... Полонені всі роздягнуті... Їх хочуть порубати... Весь час на виду Замостя, видно його труби, будинки, намагаємося взяти його з усіх сторін. Готується нічна атака. Ми за три версти від міста, очікуємо його взяття, будемо там ночувати” [24, с. 594–595].

Генерал-полковник Армії УНР Олександр Удовиченко відзначив цей день переломним у битві за Замостя, високо поцінувавши внесок у перемогу полковника М. Безручка. До речі, за його підрахунками, дії червоних кіннотників підтримували 40 гармат, тоді як М. Безручко мав лише 12. О. Удовиченко стверджував: “Штурм Замостя, під яким Будьонний поніс великі втрати, остаточно зламав йому зуби й ослабив його... Відпір, який зустрів Будьонний під Замостям, остаточно розбив широко побудовані плани Червоної армії, а саме: кінними арміями з півночі і півдня оточити польську армію” [29, с. 147–148]. Та ці твердження, на наш погляд, є дещо тенденційними. Мають рацію деякі польські історики, які вважають, що оборона Замостя була лише першою фазою генеральної битви в цьому районі, другою стала безпрецедентна кінна битва наступного дня 31 серпня під Комаровим.

Вже 30 серпня ситуація в районі Замостя склалася для 1-ї Кінної армії несприятливо. Того дня з півдня сюди підійшла група генерала Станіслава Галлера у складі 13-ї дивізії піхоти та 1-ї кінної дивізії. Напередодні із Красностава форсованим маршем рушила на Замостя 10-та дивізія піхоти генерала Желіговського. У районі Комарова підійшла кінна група генерала Роммеля. Польські війська відрізали Кінну армію від сусідів, загрожуючи оточенням і цілковитим знищенням [30, с. 129]. Дії червоних пильно відстежувала польська радіорозвідка.

За цих обставин Будьонний 31 серпня призупинив штурм Замостя і був змушений прикрити праве крило армії (з боку Грабівця–Замостя) 11-ю і 14-ю дивізіями, а найбоєздатніші 4-ту Семена Тимошенка та 6-ту Йосипа Апанасенка скерувати на південь проти групи С. Галлера [22, с. 360–361]. “Уранці 31 серпня головні сили червоних відступили від міста-фортеці, значить ворогові загрожувало щось із півночі, – відзначав Андрій Домарадський. – Догадувалися, що це 2-га бригада 10-ї дивізії іде з Красностава на Замостя, або 17-та бригада нашої дивізії і 30-й польський полк, відтятий 28 серпня, пробиваються в Замостя, щоб допомогти обложеним. Рівночасно з прибуттям донесень стало чути сильну кулеметну стрілянину в районі села Лабуне. Це група Галлера спішила виручати залогу Замостя. Заскочений з двох боків ворог почав відступ. Щоби не дати йому часу для докладного зорієнтування в ситуації, заряджено випад на село Майдан, яке держав ще ворог. Майже вся залага вирушила з міста для переслідування відступаючого ворога” [19]. На допомогу Будьонному командувач радянської 12-ї армії Микола Кузьмин (розстріляний в часи сталінського терору 1939 р.) скерував одразу дві дивізії – 24-ту Залізну Самарську та 44-ту, але вони змогли дійти лише до Рави-Руської і Ромашова [12, с. 350].

Бій 31 серпня 1920 р. під Комаровим історики визначають як найбільшу кінну битву ХХ ст., у якій брали участь 23 кінних полки супротивників. Будьонний почергово кидав у битву три дивізії. Та вони не змогли зупинити наступ польських уланів групи С. Галлера, підтриманий двома дивізіями кінної артилерії [30, с. 129–130]. “31 серпня 1920 р. Чесники. Армнаказ залишити Замостя, йти на підмогу 14-й дивізії, яку відтісняють поляки з боку Комарова, – розповідав І. Бабель. – Ворошилов, коротенький, з сивиною, в червоних штанах із срібними лампасами, весь час поспішає, нервує, підганяє Апанасенка... Полк проходить повз Ворошилова і Будьонного. Ворошилов витягнув великий револьвер: “Не давати панам пощади!” Вигук приймається із задоволенням... Втеча. Военкоми повертають. Нічого не допомагає. На щастя, не переслідують, інакше була б катастрофа. Намагаються зібрати бригаду для другої атаки, нічого не виходить..., погрожують наганями... Загрозливі ознаки розкладу армії” [24, с. 596–597].

Кровопротитні бої 30–31 серпня під Замостям і Комаровим завдали Кінній армії значних втрат. Поразки підірвали моральний дух бійців і командирів. Продовжувати наступ і взагалі бойові дії – слушно усвідомлювало командування – означало б приректи армію на вірну загибель. Зрештою, й вище командування визнало безглуздим рейд на Люблін в умовах загального відступу Червоної армії на всьому радянсько-польському фронті. “Наступ Кінної армії на Замостя, – підсумовував пізніше маршал Будьонний, – перетворився у відокремлену операцію, приречену на невдачу” [22, с. 376]. Загалом під Замостям червоноармійські втрати козаків і офіцерів були такими: близько 1,5 тис. вбито, поранено і полонено, майже 2 тис. коней захопили поляки [23, с. 1054].

У ніч на 1 вересня Будьонний наказав армії відступити під Грубешів, а вже за тиждень вона зосередилася у Володимирі-Великому. В ті дні армія налічувала 11 597 шабель, 1418 багнетів, 387 скорострільів і 72 гармати [11]. Невдовзі розпочалася її передислокація на врангелівський фронт у Таврію.

3 вересня до Холма прибув Юзеф Пілсудський, який висловив велике задоволення успішними діями 3-ї армії генерала В. Сікорського і вручив командувачу та багатьом військовикам ордени Віртуті Мілітарі. Наступного дня він прибув до Львова, де вшанував його захисників у битві з Кінною армією Будьонного [30, с. 130–131]. Частина з них похована на Меморіалі орлят на Личаківському цвинтарі Львова. Збереглися донині польські військові поховання у Бродах, у с. Задвір'я під Львовом.

Згідно з наказом генерала В. Сікорського, 1 вересня полковник М. Безручко передав командуванню 10-ї дивізії всі польські частини в Замості й 4–7 вересня завантажив свої війська, які нарешті зібралися в повному складі, в ешелони у Красноставі. Через Люблін–Перемишль–Львів–Стрий дивізія прибула до Станиславова. У районі Єзуполя вона приєдналася до головних сил Армії УНР, які вели наступ на Жмеринку–Вапнярку. Після закінчення бойових дій на більшовицькому фронті й відступу до Польщі, полковник М. Безручко зі своїми частинами розмістився в таборі інтернованих військ в Александрові Куявському (неподалік Торуні). Війна для них закінчилася.

Підсумовуючи літопис оборони Замостя та участь у ній українських частин, потрібно відзначити, що свідки тих подій та військові історики загалом одноставно відзначають великі бойові заслуги українського козацтва. Називаючи цю битву “чудом під Замостям”, Іван Фещенко-Чопівський зауважив, що Марко Безручко “спричинив до схилення воєнної фортуни на бік поляків” [31, с. 63]. Польський історик Анджей Сушіц пише, що полковник Безручко, “перекинутий до Замостя разом з польською залогою, успішно відбивав наступ 1-ї Кінної армії (29–30 серпня 1920) в першій фазі битви під Комаровим. Водночас був командантом так званої групи Замостя” [32, с. 9]. “Героїчний подвиг 6-ї Січової дивізії, – зауважив Змієнко-Сенчишин, – врятував Польщу, а може й цілу Європу на двадцятиліття перед більшовицькою навалою” [33]. Схвально оцінювали дії української дивізії відомі українські історики Н. Полонська-Василенко, І. Нагаєвський, О. Субтельний, Б. Гнатевич та інші. Завершимо розповідь словами “нейтрального” автора, французького генерала М. Вейгана, що брав участь у радянсько-польській війні. “Я належно оцінюю ту операцію, – писав він, – яку провів генерал Безручко. Ця операція зупинила наступ корпусу Будьонного і нам дозволила, таким чином, посилити ті армії, які захищали Варшаву” [34]. До 21 вересня Червона армія повністю відступила з Галичини.

Більшовицька Росія, боячись повного воєнного краху, 18 жовтня запропонувала полякам перемир'я. Погодившись на нього, Бельведер підступно порушив Варшавську угоду. Однак уряд УНР вважав за необхідне продовжувати війну проти більшовиків, тим більше в умовах, коли активізувався повстанський рух. Лише Ризький договір у березні 1921 р., згідно з яким Варшава визнала уряд УСРР, остаточно призупинив регулярні дії Армії УНР, яка змушена була роззброїтися й інтернуватися в таборах свого недавнього союзника.

Список використаних джерел

1. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 311–386.
2. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма / М. Омелянович-Павленко. – Київ, 2002. – С. 189–199.
3. Гентош Л. Листи

Симона Петлори до графа Михаїла Тишкевича / Л. Гентош // Україна модерна. – Ч. 1. – Львів, 1996. – С. 164. 4. *Switalski K.* Diariusz. 1919–1935 / K. Switalski. – Warszawa, 1992. – S. 46–48. 5. *Mazena I.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / I. Мазена. – Б. м., 1950. – Т. 1. – С. 169–184. 6. *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1919 / A. Deruga. – Warszawa, 1968. – S. 585. 7. *Kuczerepa M.* Umowa Warszawska 1920 r. – geneza, problemy, skutki / M. Kuczerepa // Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920. – Warszawa, 2009. – S. 25–38. 8. *Grzelak Cz.* Polityczne i wojskowe uwarunkowania sojuszu polsko-ukraińskiego w 1920 roku Piłsudski–Petlura / Cz. Grzelak // Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920. – S. 9–24. 9. *Симон Петлора.* Статті. Листи. Документи. – Т. III. – Київ, 1999. – С. 198. 10. *Рубльов О. С., Реснт О. П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реснт. – Київ, 1999. – С. 189. 11. *Российский* государственный военный архив (РГВА). – Ф. 245, оп. 3, д. 50, л. 37. 12. *Какурин Н., Маликов В.* Война с белополяками / Н. Какурин, В. Маликов. – Москва, 1925. – С. 361. 13. *Нове життя.* – 1921. – 28 лютого. 14. *Коляничук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань / О. Коляничук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – С. 116–117. 15. *За волю України.* Историчний збірник УСС. – Нью-Йорк, 1967. – С. 462. 16. *Olszanski Tadeusz A.* Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. / Tadeusz A. Olszanski // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – N 3. – Warszawa, 1996. – S. 157. 17. *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 2004. – С. 235–247. 18. *Львівська* національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Історія 6-ї Січової дивізії Армії УНР, арк. 7–11. 19. *Домарадський А.* Оборона Замостя / А. Домарадський // Нове життя. – 1921. – 8 лютого. 20. *Karpus Z.* Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku / Zbigniew Karpus. – Toruń, 1999. – S. 32. 21. *Вішка О.* Шоста Стрілецька у Замостю / О. Вішка // Український альманах. – 1998. – С. 84. 22. *Буденний С.* Пройденний путь / С. Буденний. – Кн. 2. – Москва, 1965. – С. 356. 23. *Bitwa Lwowska i Zamojska 25.VII–18.X.1920.* Dokumenty operacyjne. – Warszawa, 2009. – S. 562. 24. *Бабель И.* Избранное / И. Бабель. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 593. 25. *Гражданская война и военная интервенция в СССР.* Энци. – Москва, 1983. – С. 85–86. 26. *Boltuc M.* Budenny pod Zamościem / M. Boltuc. – “Bellona”, 1926. – Т. 22. – Z. 3. – S. 203–229. 27. *Pruszyński M.* Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920 / M. Pruszyński. – Warszawa, 1995. – S. 257. 28. *Grzymała-Siedlecki A.* Cud Wisły. Z notatnika korespondenta wojennego / A. Grzymała-Siedlecki. – Warszawa, 1990. – S. 177–178. 29. *Удовиченко О.* Україна у війні за незалежність / О. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – С. 147–148. 30. *Lukomski G., Polak B., Wrosek M.* Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 / G. Lukomski, B. Polak, M. Wrosek. – Т. II. – Koszalin, 1990. – S. 129. 31. *Фещенко-Чопівський І.* Хроніка мого життя / І. Фещенко-Чопівський. – Житомир, 1992. – С. 63. 32. *Suchcitz Andrzej.* Generałowie wojny Polsko-sowieckiej 1919–1920. Mały słownik biograficzny. – Białyсток, 1993. – S. 9. 33. *Змієнко-Сенчишин П.* Оборонці Замостя / П. Змієнко-Сенчишин // Український світ. – 1992. – № 1. 34. *Науменко К.* Генералітет України у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. / К. Науменко // Армія України. – 1995. – 28 грудня.

Николай Литвин

“ЧУДО” ПОД ВАРШАВОЙ ИЛИ ЗАМОСТЯМ?

В статтє проанализировано польско-украинское военное сотрудничество в мае–сентябре 1920 г., в частности в ходе антибольшевистских боев Армии УНР и польского войска на западных землях Украины.

Ключевые слова: Западная Украина, польско-украинское военное сотрудничество, Красная армия, Армия УНР.

Mykola Lytvyn

IS THERE A “MIRACLE” UNDER WARSAW OR ZAMOSTYA?

In the article the Polish-Ukrainian military collaboration is analysed in May–September in 1920, in particular during the Bolshevik fighting UPR Army and Polish Army on western earths of Ukraine.

Key words: Western Ukraine, the Polish-Ukraine military cooperation, the Red Army, the UPR Army.